

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

TÉZISEK

Szörényi Attila

A Standard-per előzményei és előkészítése, 1948–1950

című doktori (PhD) értekezéséhez

Témavezető:

Horváth Miklós DSc
egyetemi tanár

Piliscsaba
2012

I. Az értekezés témájának bemutatása, problémafelvetés, a kutatás előzményei

1. A Standard-ügy dióhéjban

A Standard-per a Rákosi-korszak legnagyobb szabású koncepciós eljárásainak egyike volt, ma azonban még a történészek is jórészt csak körvonalaiban ismerik ezt az ügyet. Meggyőződésem, hogy a per indokolatlanul szorult a szakmai figyelem perifériájára és helye a MAORT-, a Mindszenty- és a Rajk-ügy sorában van.

A „Standard-per” elnevezés a Standard Villamossági Rt. nevéből ered, e vállalat vezető tisztségviselői (valamint velük kapcsolatban álló egyéb személyek) közül kerültek ki az 1950 februárjában lezajlott bírósági eljárás vádlottjai. A Standard Rt. 100%-ban amerikai tulajdonú vállalat volt, mely 1928 óta működött Budapesten. Gyára híradástechnikai berendezéseket állított elő elsősorban az International Telephone & Telegraph (ITT) konszern licencei alapján. A második világháború után a magyarországi kommunista hatalomátvételt követően az általános trendnek megfelelően felmerült e cég államosítása is, azonban még 1948-ban tárgyalások kezdődtek a New York-i tulajdonos képviselőivel a gyár jövőjéről. Az elvi megállapodás meg is született a magyar kormány és az ITT között, azonban ennek hivatalos aláírására sosem került sor. Az amerikaiak által megbízott vezérigazgató, Geiger Imre 1949. november elején már nem bírta tovább az állami szervek és a vállalaton belüli kommunista bizalmi emberek nyomását, és a megállapodás meghíusulásától félve a disszidálás mellett döntött. Az ÁVH azonban a vezérigazgató nyomában volt, így kísérlete kudarcba fulladt, még a határ előtt letartóztatták. Ugyanígy járt az amerikai Robert Vogeler, a New York-i tulajdonos közép-európai képviselője, aki néhány nappal később legális úton (autóval) próbálta elhagyni az országot, de a hatóságok feltartóztatták. A vallomások nyomán egyre nőtt a letartóztatottak köre, Vogeler után három nappal az angol állampolgárságú Edgar Sanderst, a tulajdonos állandó magyarországi képviselőjét is őrizetbe vette az ÁVH. Ezzel a későbbi per kulcsfigurái már mind az ÁVH kezében voltak (Radó Zoltán, a Nehézipari Minisztérium illetékes főosztályvezetője már korábban letartóztatásba került.)

Az amerikai vállalat sorsának alakulása természetesen nem nélkülözte a diplomáciai aspektusokat, a budapesti amerikai követség 1945 óta többször interveniált a Standard nehézségei, a vállalatot ért méltánytalanságok miatt. Az amerikai külügyi és katonai szervek élénk érdeklődést mutattak az ITT és a magyar kormány között tervezett

megállapodás iránt is. Az ügy diplomáciai vetülete azonban a két külföldi állampolgár letartóztatásával teljesedett ki igazán. Az angol és amerikai követség sűrűn ismételt követelése volt, hogy országaik konzuljai meglátogathassák az őrizetben lévő Vogelert és Sanderst. Ennek megtagadása után amerikai részről bezárták a New York-i és clevelandi magyar konzulátusokat, a brit fél pedig megszakította a folyamatban lévő kereskedelmi tárgyalásokat Budapestről. Maga a vállalat már nem képezte további diplomáciai intervenciók tárgyát, mivel 1949. december 28-án a 10 főnél többet foglalkoztató vállalatokkal és a még fennmaradt külföldi érdekeltségekkel együtt a Standard Rt-t is államosították.

A Standard-per (hivatalos nevén: „Geiger Imre és társai büntetőügye”) 1950. február 17–21. között megrendezett nyilvános tárgyalásán Geiger, Radó, Vogeler, Sanders és három társuk egybehangzó módon vádolta egymást és önmagát szabotázzsal és kémkedéssel. A perbeli vallomások szerint a vádlottak az Egyesült Államok érdekeinek megfelelően szabotálták a gyár termelését, hogy ezzel akadályozzák Magyarországot és más, a Standard gyártmányait felhasználó „népi demokratikus” országok gazdasági fejlődését. Ezzel párhuzamosan a vallomások szerint a két magas rangú hírszerző, Vogeler és Sanders vezetésével ugyanezen személyek kémhálózatot is működtettek. A gyár felhasználásával megszerzett gazdasági és katonai jellegű adatokat az amerikai és angol követségnek adták át, amelyek továbbították azokat a megfelelő (bécsi, washingtoni és londoni) hírszerző szervezeteknek. A tárgyalás nyilvános volt, így a külföldi sajtó képviselői is jelen lehettek, és első kézből tudósíthattak arról, ahogyan Vogeler és Sanders vallomást tett az „angolszász imperialisták üzeméről”. A perben Geigert és Radót halálra ítélték, az amerikai 15 év, az angol pedig 13 év börtönbüntetést kapott. A halálos ítéleteket végrehajtották. Az ügy mellékszereplőinek részvételével további három vádlottcsoportban zárt pereket folytattak le, ezekben halálos ítélet nem született.

Az ítélethirdetés után a magyar kormány a Standard-perben „feltárt” adatokra hivatkozva nemkívánatos személyé nyilvánította és kiutasította az Egyesült Államok (3 fő) és Nagy-Britannia (2 fő) budapesti követségéről azokat a diplomátákat, akiket a per vádlottjai „felső kapcsolatként” megjelöltek. Angol viszonylatban Budapest további követelése volt a British Council helyi irodájának bezárása. E lépések következtében elsősorban a brit–magyar kapcsolatok mérgesedtek el, ugyanis London megtorló intézkedéseket léptetett életbe. A kölcsönös kiutasítások után kézzel fogható közelségbe került a diplomáciai kapcsolatok megszakítása is. Miután a helyzet némileg normalizálódott, a

tárgyalások témája immár az lett, hogy a magyar kormány milyen engedményeket kaphat a két külföldi szabadon engedéséért cserébe. (Amerikai viszonylatban már a kezdetektől ez volt a fő kérdés.) Washingtonnal végül 1951 áprilisában, Angliával azonban csak 1953 augusztusában sikerült rendezni a standardes fogvatartottak ügyét.

Az államosított (Beloianiszra átnevezett) és legjobb koponyáitól erőszakkal megfosztott vállalat, amely már a nyugati technológiai licencekre sem számíthatott, az '50-es években gyengén teljesített. A korábban „szabotázsnak” betudott jelenségek megmaradtak, sőt esetenként még fel is erősödtek. A büntetőügyben 1954-ben megkezdődtek a felülvizsgálati eljárások, amelyek még az 1970-es években is foglalkoztatták a belügyi és igazságügyi szerveket. Az államosított Standard-gyár (és a többi állami kezelésbe vett amerikai tulajdon) miatt az Egyesült Államok felé fennálló magyar államadósság ügye 1973-ban rendeződött.

2. Az ügy jelentősége

A fentiek ismeretében könnyebb megindokolni azt a kijelentést, hogy a Standard-per helye a nagy ügyek között van. A Standard-ügy különös jelentősége több tényezővel is alátámasztható. Ezek közül talán a legfontosabb az, hogy a nyilvános tárgyaláson egy amerikai és egy angol vádlott is szerepelt, ami addig az egész keleti tömböt tekintve példátlan, és később is egyedülálló volt a Sztálin-érában.¹ Ennek jelentősége akkor válik világossá, ha figyelembe vesszük azt a különbséget, ami a két vezető nyugati hatalom és Magyarország nemzetközi presztízse között fennállt. Noha természetesen csak az oroszán bajsza cibálásának tekinthető az, hogy egy angol és egy amerikai a nemzetközi sajtó képviselői előtt vallanak a kormányaik és követségeik által irányított hírszerző- és szabotázstevékenységről, előtte azonban még idáig sem merészkedett egyetlen kommunista ország vezetése sem.

Szintén figyelemre méltó, hogy a Rákosi-rendszerben mindössze négy olyan per volt, melynek tárgyalási anyagát fehér könyv formában publikálták: a Mindszenty-, a Rajk-, a Grösz- és a Standard-per. Magától értetődik, hogy a pártvezetés azon ügyeknek biztosított ilyen úton is

¹ 1945 és 1953 között 3 olyan nyilvános kirakatper volt a Vasfüggönytől keletre, amelyben külföldi vádlottakat is felvonultattak a helyi hatóságok: 1. A Robineau-ügy Lengyelországban, 1950-ben (francia állampolgár); 2. a Standard-ügy; 3. az Oatis-ügy Csehszlovákiában, 1951-ben (amerikai állampolgár).

publicitást, amelyeket saját szempontjai szerint a legfontosabbnak tartott, s ezt a tényt az utókornak is tanácsos figyelembe vennie.

A Standard-ügy egészének a névadó vállalat jelentősége is súlyt ad. Egy kisvállalkozás vezetőivel nem rendeztek volna világraszóló kirakatpert, még ha külföldi tulajdonú is. Ahhoz, hogy az események idáig fejlődjenek, kellett az a körülmény is, hogy a Standard-gyár Európa egyik legfontosabb híradástechnikai üzeme volt, ráadásul a világ akkori vezető távközlési konzernje, az ITT leányvállalata. Igen érdekes kérdés, hogy a kommunista hatalom hogyan viszonyult ehhez a céghez, illetve mi vezetett a látványos végső leszámoláshoz, hiszen a szovjet híradástechnika jelentős lemaradásban volt a Nyugathoz képest. A történeti szakirodalom e téren egyébként is hiányos; a nyugati tulajdonú vállalatok magyarországi sorsáról többnyire csak egy-egy kiemelt eset kapcsán olvashatunk (pl. MAORT), ezért egy-egy részterület feldolgozása önmagában is alapvető információkkal szolgál az 1945–49 közötti gazdaságpolitikáról.

Az ügy jelentőségét fokozza az a tény is, hogy ha a perhez szervesen kapcsolódó előzményeket és következményeket is figyelembe vesszük, egy igen komplex eseménysorozat rajzolódik ki, amely kivételes lehetőséget biztosít arra, hogy a magyar gazdasági, állambiztonsági és külügyi kormányzatszervek, valamint a pártvezetés tevékenységének folyamatait – illetve annak hiányosságait – összefüggéseiben lehessen vizsgálni. A téma, melynek gyökerei 1945-ig nyúlnak vissza, közvetlen következményei pedig a '70-es évekig hatottak, egyedülálló alkalmat nyújt annak elemzésére is, hogy egyazon ügy milyen messzemenő hatással volt az ország gazdasági és külpolitikai helyzetére egyaránt.

Egy ügy fontosságának fokmérője a benne résztvevő döntéshozók személyének jelentősége is. A Standard-ügyről elmondható, hogy minden fázisában a legfelsőbb politikai vezetés foglalkozott vele, amikor pedig az ügy az ÁVH fennhatósága alá került, a Hatóság „klasszikus” időszakának krémje (Péter Gábor, Szűcs Ernő, Décsi Gyula, Dékán István, Pál Ákos, Szöllősi György, Váradi György, Radványi Dezső, Faludi Ervin) vette a kezébe. Rákosi Mátyás aktív személyes szerepe végigkövethető a gazdaságpolitikai, az állambiztonsági és a külügyi szakaszban is.

Végezetül a Standard-ügy azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert igen nagy terjedelmű és szinte teljes épségben fennmaradt vizsgálati iratanyaga a kutatók rendelkezésére áll. Más forrásokkal kiegészítve, összevetve ez az anyag lehetővé teszi eddig ismeretlen adalékok feltárását az ÁVH működése, módszerei és intézménytörténete vonatkozásában.

3. A dolgozat célja

Az eddig elmondottakból is kiviláglik, hogy a Standard-ügynek nevezett komplexum, három fő részre bontható: 1. előzmények és nyomozás a per lebonyolításáig; 2. a per és az abban elhangzó vádak igazságtartalma; 3. a diplomáciai és egyéb következmények, utóhatások. A disszertáció terjedelmi megkötései sajnos nem teszik lehetővé mindhárom rész megfelelő mélységű bemutatását és színvonalas elemzését, ezért le kellett mondanom arról, hogy jelen értekezés keretei között feldolgozzam a teljes ügyet. Ennek megfelelően úgy döntöttem, hogy a téma legösszetettebb részét, a per lebonyolításához vezető előzményeket és annak előkészítését veszem górcső alá.

Meggyőződésem szerint ez sokkal fontosabb része az ügynek, mint maguk a perbeli vádak. Annak, hogy a vádiratba végül milyen pontok kerültek be, valójában nincs semmi köze az ügy valódi előzményeihez, ugyanis a vádak végső listáját a per propagandacéljainak megfelelően válogatták össze (csakúgy, mint a főtárgyaláson résztvevő vádlottak személyét). A pert nem a tárgyaláson felhozott bűncselekmények elkövetése (vagy el nem követése) miatt rendezték meg, annak oka, mint a többi hasonló eljárásnak is, egy politikai döntés volt. Hogy milyen tényezők vezettek e politikai döntés meghozatalához, mikor született meg ez az elhatározás és az államvédelem hogyan hajtotta végre a rábízott feladatot, ezek az igazi kérdések, és az értekezés elsődlegesen ezekre keres választ.² E célkitűzést részcelokra bontva tételesen a Standard-ügy története következő aspektusainak részletes feltárását tűztem ki magam elé:

- a vállalat működése a II. világháború végétől az államosításig, különös tekintettel a jóvátételi szállításokra,

- a vállalat viszonya az állami szervekhez, az MKP/MDP-hez és a magyarországi szovjet jóvátételi hivatalhoz,

- az államosítási szándék megjelenése és a tárgyalások lefolyása, különös tekintettel a két fél, az ITT és az MDP szempontjaira,

- az Amerikai Egyesült Államok hivatalos szerveinek attitűdje a megállapodás iránt,

² Az, hogy pl. Vogeler tényleg kémkedett-e, kétségtelenül izgalmas, azonban a téma egészét tekintve valójában másodlagos probléma.

- vezető MDP-funkcionáriusok szerepe a Standarddel kapcsolatos döntésekben, különös tekintettel Rákosi Mátyásra,
- a Standard Rt. belső viszonyai és Geiger Imre helyzete,
- a különböző magyar állambiztonsági szervek tevékenysége a vállalattal kapcsolatban 1949 novemberéig,
- az ÁVH által vezetett vizsgálat lefolyása, módszerei és résztvevői, különös tekintettel a főtárgyalás szereplőinek kiválasztására.

4. A kutatás előzményei

A Standard-ügy szakirodalmát számba véve megállapítható, hogy a téma sem a rendszerváltás előtt, sem az után nem állt a történeti kutatások homlokterében. Először Pécsi Vera foglalkozott behatóan az ügygel. Munkájának eredményét egy kézirat, egy tanulmány és egy dokumentumfilm őrzi. A közvélemény gyakorlatilag az ő munkássága révén ismerhette meg a Standard-pert. Sárközi Mátyás a per fehér könyvének 1989-ben Párizsban megjelenő hasonmás kiadása elé írt tanulmányában foglalta össze az ügyre vonatkozó információkat, azonban a szerző csak az addig napvilágot látott forrásokra (elsősorban Vogeler könyvére) és a korabeli sajtóra támaszkodhatott. Azóta három, a saját kutatásomhoz kapcsolódó, az ügy különböző aspektusaival foglalkozó publikációtól eltekintve az ügy külpolitikai vonulata kapott nagyobb figyelmet. Az angol vonatkozású diplomáciai eseményekről két tanulmány született (szerzőik Glavanovics Andrea és jómagam), míg az amerikaiakról három (Pál István, Honvári János és Martin Mevius tollából).

Az értekezés célkitűzéseinek eléréséhez leginkább Pécsi Vera műveit tudtam felhasználni. Ő tanulmányában és filmjében már az eredeti dokumentumok felhasználásával adott színvonalas összefoglalást az ügyről. Dolgozatomat az általa megkezdett munka folytatásának tekintem.

II. A követett módszertan

A munka elején a fő feladat az ügygel kapcsolatos szakirodalom és levéltári anyag, valamint az ezeket kiegészítő sajtó felkutatása volt. Az ügyre vonatkozó meglehetősen hiányos szakirodalom miatt a hangsúly szükségszerűen a levéltári forrásokra helyeződött.

A levéltári kutatás alapelve az volt, hogy minden olyan korabeli szerv fennmaradt iratanyagát át kell vizsgálni, amely vélhetően kapcsolatban állt a Standard Rt-vel az 1945–1949 közötti időszakban vagy bármilyen köze lehetett a Standard-ügyhöz. Kutatásom kezdeti szakaszában tehát kigyűjtöttem a levéltári katalógusokból azon iratanyagok címét, amelyek dolgozatom szempontjából a legkisebb mértékben is relevánsak lehetnek, majd szisztematikusan elkezdtem ezek kikérését és kutatását. E módszer szerint dolgoztam fel a Magyar Országos Levéltár (MOL), az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL), a Fővárosi Levéltár (BFL), a Politikatörténelmi és Szakszervezeti Levéltár (PIL), a Hadtörténelmi Levéltár (HL) és az 1956-os Intézet Oral History Archivuma (OHA) gyűjteményeit.

A felhasznált iratanyag magja az a 67 db „V-600” jelű dosszié, amely a Standard-ügy vizsgálati anyagát tartalmazza. Ez több mint 15.000 oldalt tesz ki, és a nyomozati dokumentumok mellett nagyszámú lefoglalt gyári iratot, bírósági anyagokat, valamint felülvizsgálati iratokat is tartalmaz. Ezen kívül igen fontos forrásnak bizonyultak a pártiratok (MKP, MDP, SZDP); a gazdasági kormánysszervek iratai (Ipari- és Nehézipari Minisztérium, Jótéteti Hivatal, Állami Ellenőrző Központ); a Standard Rt. iratai; a Külügyminisztérium angol- és amerikai vonatkozású dokumentumai; az ÁVO/ÁVH és a BM iratai (kapcsolódó ügyek és felülvizsgálatok); a Legfőbb Ügyészség felülvizsgálati dokumentumai valamint egyes oral history interjúk.

A Magyar Fulbright Bizottság jóvoltából 2008–2009-ben alkalmam nyílt a témához kapcsolódó levéltári kutatást végezni az Egyesült Államokban. A US National Archives gazdag gyűjteményéből a State Department és a Joint Chiefs of Staff (Egyesített Vezérkari Főnökség) anyagait használtam fel dolgozatomban.

Az iratok mellett fontos forrást képeztek munkám során a résztvevők vagy érintettek által publikált visszaemlékezések is. Robert Vogeler, Kozma László, Farkas Vladimir és Rákosi Mátyás memoárjának nagy hasznát vettem. Szintén nélkülözhetetlen információhordozónak bizonyultak a sajtótermékek, ezek közül leginkább a *Szabad Nép*, valamint a brit *The Times* és *Daily Herald* cikkeit hasznosítottam.

III. Az értekezés új eredményei

Értekezésem új eredményei tézisszerűen a következő pontokban foglalhatók össze:

1. A Standard Rt. működése 1945–1949 és a jóvátételi szállítások

- a vállalat 1949-ig folyamatosan a megfelelő minőségű nyersanyag hiányával küzdött, ez ügyben többször folyamodott segítségért felettes szerveihez;

- a Jóvátételi Hivatal az árakat a vállalatra nézve hátrányosan állapította meg, valamint az előlegeket és a szállítások ellenértékét is sokszor csak késve utalta, mert a már államosított vállalatok prioritást élveztek a kifizetéseknel;

- a nyersanyagokkal és a pénzügyi forrásokkal kapcsolatos nehézségek az átlagosnál súlyosabban érintették a vállalatot, mert a bonyolult telefonközpontok által megkívánt, hónapokkal előre kalkulált, törekeny egyensúlyon nyugvó gyártási programja különösen érzékeny volt mindenfajta változtatásra.

2. Tárgyalások a Standard jövőjéről

- előzmény: a magyar távközlési hálózat ITT általi felújítását és működtetését célzó Telcom Plan előkészítése előbb a szovjet katonaság kifogásai miatt akadozott, majd Nagy Ferenc miniszterelnök lemondatása után az amerikai fél 1947-ben visszalépett;

- a Standard Rt. államosításának kérdése először 1948. február 26-án merült fel az MKP irataiban. Gerő Ernő 1948. május 12-én hozta meg a döntést arról, hogy a Standardnak történő további hitelfolyósítás feltétele a részvények 51%-ának átadása a magyar állam részére. Az ultimátum miatt az Egyesült Államok hivatalosan is tiltakozott;

- a meginduló egyeztetések során hamarosan megváltozott a tárgyalási alap: a magyar kormány beleegyezett, hogy a technológiai licencek átadásáért cserébe az ITT megtarthatja a Standard részvényeinek 100%-át. Ez nem csak Magyarországon, hanem az egész keleti blokkban egyedülálló volt;

- a tárgyalófelek által 1949. május 30-án elfogadott szerződéstervezetet Gerő és Rákosi is jóváhagyta, a pártfőtitkár még módosítást is eszközölt a tervezet szövegén;

- a licencek listájának összeállítására hatást gyakorolt a magyar Haditechnikai Intézet. Szovjet befolyásra utaló jelek nem maradtak fenn, azonban a megállapodás egyedi jellege miatt bizonyos, hogy a tervezetet a magyar pártvezetés Moszkvával is jóváhagyatta;

- az ITT benyújtotta a szerződéstervezetet az amerikai kormánynak véleményezésre, a döntő szót az Egyesített Vezérkari Főnökség (JCS) mondta ki. A JCS hírszerzési bizottsága hosszas, több hónapos procedúra során Charles P. Cabell vezérőrnagy, a légierő hírszerzési főnökének ellenállása miatt a tervezetet elutasította. Cabell érvelése szerint a szerződés növelte volna a szovjet blokk katonai potenciálját. A JCS véleményével a State Department is egyetértett, azonban Sosthenes Behn, az ITT elnöke erősen vitatta azt;

- az illetékes magyar kormány- és pártszervek feszülten várták a szerződéstervezet amerikai elfogadását, és dokumentumok tanúskodnak róla, hogy valóban szándékukban állt betartani a megállapodás pontjait, legalább amíg kiviláglik, hogy mi a szerződés gyakorlati haszna;

- a Karczag Imre vezette Nehézipari Minisztérium egyre türelmetlenebbé vált a késlekedés miatt, amiben közrejátszottak az időközben kibontakozó Rajk-ügy tapasztalatai is: immár senki nem engedhette meg magának, hogy az amerikaiakkal szembeni megalkuvás gyanúja vetüljön rá. A késlekedésért a Standard vezetőségét tartották felelősnek, de Radó Zoltánra is gyanakodva tekintettek. 1949. október 11-én Karczag már az ügy „rendészeti felgöngyölítését” szorgalmazta;

- a gyárban fokozatosan kiépült egy megbízható kommunistákból álló párhuzamos struktúra, aminek fő feladata Geiger és bizalmasai tevékenységének ellenőrzése volt;

- Geiger már 1948-ban érzékelte a pártnak személyével kapcsolatos bizalmatlanságát és kezdett komolyan foglalkozni a disszidálás gondolatával. Ez 1949. októberére, amikor a megállapodás ügyében még mindig nem érkezett semmi hír, elhatározássá érlelődött.

3. Állambiztonsági szervek és a Standard Rt, 1946–1949

A perhez vezető nyomozás és vizsgálat az ÁVO/ÁVH nevéhez fűződik, azonban az évek során más állambiztonsági szervek is végeztek munkát a Standarddel kapcsolatban:

- HM Katonapolitikai Osztály (Katpol): a dokumentumok alapján valószínűsíthetően Edgar Sanders ellen operatív tevékenységet folytatott;

- Gazdasági Rendészeti Ügyosztály (GRÜ): 1948-ig a gyár háború alatti vezetőségének még megmaradt támogatói ellen nyomozott, 1948 szeptemberében pedig – minden bizonnyal a gyár jövőjéről folytatott tárgyalások eredményessége érdekében – a postával kapcsolatos korrupciós vádakkal letartóztattak három standardes tisztviselőt, akiket 1949 tavaszán vádemelés nélkül szabadon bocsátottak (közben a GRÜ megszűnt);

- Nehézipari Minisztérium Ellenőrzési Osztály: titkosszolgálati módszerekkel nyomozott a Standard vezetőinek tevékenysége után. A jelentések javát a rosszindulat vezérelte, illetve feltehetően az informátorok személyes érdekei is.

Az ÁVO/ÁVH tevékenysége:

- Rajk-csoport: Radó Zoltánt a Standardtól függetlenül, a Rajk-per angol vonalához kapcsolódóan vették őrizetbe az össze standardes gyanúsítottat megelőzően;

- Ipari (Üzemi) Alosztály: 1946 óta végzett nyomozást a Standard ellen. Az ügy 1949 őszéig kizárólag e részleg – gyakorlatilag egy fő, a híradástechnikai iparágért felelős nyomozó – fennhatósága alá tartozott. A munka 1949-ig alacsony intenzitással és színvonalon folyt. Fokozatosan haladt a gyári ügynökhálózat kiépítése, mely elsősorban az üzemi kommunista pártszervezetre támaszkodhatott. A korábbi, szociáldemokrata kötődésű üzemi bizottsági elnököt lemondásra kényszerítették. Geiger környezetébe beépítették Ábrányi Aurél újságírót, aki többek között beszámolt Geiger menekülési terveiről. Az ISEC budapesti irodája önként ajánlkozó, titkos párttag titkárnőjének, Zádor Györgynének jelentéseit felhasználták, azonban a nőben nem bíztak;

- Kémelhárító Alosztály: a kémelhárítók Vas Károly volt veszprémi főispán beszerzése révén már a Standard-ügy elindulása előtt dolgoztak Edgar Sandersre, és későbbi vádlott-társára, Justh István felsőörsi prépostra. A Standard Rt-re Vogeler révén figyeltek fel 1949 őszén, és a továbbiakban az Ipari Alosztállyal közösen jártak el, azonban együttműködésük nem volt zökkenőmentes;

- a pártvezetés nem adott utasítást az ügy felgöngyölítésére, csak akkor, amikor a célszemélyek kísérletet tettek az ország elhagyására. Ennek oka nyilvánvalóan a szerződés sikerében való bizakodás volt;

- Vogeler egy osztrák-magyar embercsempész-hálózat igénybevételelével megszervezte Geiger és családja disszidálását, azonban az 1949. november 10-én végrehajtott akció az ÁVH szoros ellenőrzése miatt kudarcba fulladt, a menekülőket letartóztatták. Geiger vallomásai alapján hamarosan sor került Vogeler, majd Sanders őrizetbe vételére is, a Standard vezető tisztviselőit is egymás után tartóztatták le.

4. A vizsgálat

- A per különlegességét a két külföldi vádlott adta, nélkülük a Standard-per csak a MAORT-ügy ismétlése lett volna. Vogeler és Sanders szerepeltetéséről szóló végleges döntés azonban csak azután született meg, hogy a Hatóság megfelelően hangzatos vádanyagot állított össze ellenük. A döntést Rákosi Mátyás hozta meg, mérlegelve a várható diplomáciai, gazdasági és politikai következményeket. A Standard-per előtt még sehol a keleti blokkban nem állítottak bíróság elé amerikai vagy angol állampolgárt nyilvános kirakatperben, itt azonban mindjárt ketten egyszerre szerepeltek;

- A vizsgálatot három, nagyjából egy hónapos szakaszra lehet osztani:

1. 1949. november 18 – december 15. (alapkérdések tisztázása)
2. 1949. december 15 – 1950. január 16. (perhez alkalmas jegyzőkönyvek felvétele)
3. 1950. január 16 – február 17. (tárgyalás részletes előkészítése, vallomások összevizsgálása);

- Radó Zoltán státusza többször megváltozott a vizsgálat folyamán, hol a Rajk-ügy angol csoportjának tervezett perében, hol a Standard-perben kívánták felhasználni. Végül az utóbbi változat valósult meg, Radó kapta az „a párton belüli trockista ellenség” szerepét;

- Geigeren és a két külföldin kívül a tárgyaláson szerepeltetendő vádlottak listája az utolsó pillanatokig képlékeny volt, egy-egy személy egy-egy ellenséges kategóriát reprezentált a nyilvános tárgyaláson;

- a nyomozás során felmerült Sulyok Béla, Vörös János és Scitovszky Béla neve is, ők azonban különböző okokból kimaradtak a perből. Israel G. Jacobsont is kihallgatták Vogelerre nézve, azonban ügyüket nem kötötték össze az ÁVH-n;

- az ÁVH által alkalmazott fizikai módszerek a Standard-ügy vizsgálatában: testi fenyítés (viszonylag kis számban, akkor is csak

magyarok esetében), alvásmegvonás, kifárasztás, nehezen elviselhető fogdaviszonyok;

- pszichikai módszerek: fenyegetés az őrizetes és szeretteinek viszonylatában, zsarolás magánéleti adatok nyilvánosságra hozatalával, irreálisan súlyos vádak (pl. gyilkosság) alkalmazása, Szovjetunióknak illetve Csehszlovákiának történő kiadással fenyegetés (Vogeler és Sanders esetében), együttműködés esetén enyhe ítélet stb. ígérete, őrizetesek kijátszása egymás ellen, fogdaügynökök általi irányítás, ÁVH vezetőkkel való „jelentőségteljes” találkozók;

- a vizsgálat alatt az őrizetesek által elmondott valóságos eseményeket az előadók egyre inkább eltorzítva jegyzőkönyvezték és írták alá, valamint folyamatosan újabb és újabb terhelő adatok bevallására szorították rá a foglyokat, így azok sokszor inkább kitaláltak valamit, amit az elvárt új elemként elmondhatnak;

- a vizsgálatot kezdetben Dékán István, a Kémelháritó Alosztály vezetője irányította, majd a per előkészítése már Décsi Gyula irányításával történt. A vizsgálatban fontos szerepet töltött be Szűcs Ernő és Pál Ákos is;

- a Poljakov alezredes vezette szovjet vizsgálati tanácsadók végig részt vettek a vizsgálatban. Az egyes őrizetesekre vonatkozó módszertani tanácsadás mellett maguk is vezettek kihallgatásokat. Általában keményebb fellépést, a trockizmus elleni harcot várták el magyar kollégáiktól, és az ügyre nézve jóval szélesebb körben javasoltak letartóztatásokat, ezt azonban a magyar fél elvetette;

- a vizsgálat alatt zajlott le az önálló hatóságként működő ÁVH felállítása és a Vizsgálati Főosztály megszervezése, aminek hatására 1950 januárjában számos olyan új vizsgálótisztet osztottak be az ügyre, akiknek nem volt e téren tapasztalatuk;

- a Rajk-per előkészítésére jellemző fejetlenség jelentősen enyhült, a vizsgálati munkában szovjet instrukciók alapján megjelentek a tervszerű elemek (pl. kihallgatási tervek).

5. Rákosi Mátyás és a Standard-ügy

- Rákosi irányító szerepet töltött be a vizsgálat folyamán, rendszeresen tájékozódott az ügy állása és a jegyzőkönyvek felől, amelyekben apró részletekre is rákérdezett, valamint személyesen ő döntött arról, hogy a per nyilvános legyen;

- Vogeler lefogása (1950. november 18.) éppen a Kominform galyatetői ülésének idején (november 16–20.) történt. Valószínűsíthetően az „amerikai kém” letartóztatásával járó tekintély ígérete is hozzájárult ahhoz, hogy a testvérpártokkal folyamatos presztízsharcot vívó Rákosi megadja az engedélyt egy ilyen messzemenő diplomáciai következményekkel járó lépés megtételére;

- Rákosi a vizsgálat során felmerült csehszlovák vonatkozású vallomások átadásakor is saját tekintélyének építésére koncentrált, külön felhívta a szovjet hatóságok figyelmét az átadás tényére;

- Rákosi előre eltervezte a tárgyaláson „feltárt” cselekmények miatt foganatosítandó megtorló intézkedéseket (angol és amerikai diplomaták kiutasítása), és azokról még több nappal az ítélethirdetés előtt Moszkvát is tájékoztatta;

- a pártfőtitkár Nathaniel Davis amerikai követtel történt találkozásánál, valamint több beszédében is (az MDP KV előtt és zalai körútján) részletesen tárgyalta a Standard-ügyet. Rákosinak e megnyilatkozásait saját szerepének még a szokásosnál is nagyobb mértékű középpontba állítása és egy Magyarország valódi erejét és jelentőségét jócskán meghaladó amerikai- és angolelleses „leszámolás” víziója jellemezte. Ez arra enged következtetni, hogy a Standard-per Rákosi valamilyen okból különleges, személyes ügyként kezelte;

- több tényező is arra utal, hogy a per megrendezésére nem Moszkva adott utasítást (pl. ez esetben nem vártak volna Vogeler letartóztatásával az utolsó napig, a téma ritkán szerepel a Sztálin–Rákosi üzenetváltásokban stb.), azonban az bizonyos, hogy Sztálin adott rá engedélyt;

- a per megrendezésének valódi okai:

1. A Nyugattal való ilyen mértékű konfrontációt valamilyen különösen fontos tényezőnek kellett indokolnia, hiszen a per „eredményeit” (kiutasítások, feltételek a külföldiek szabadon bocsátásáért) jóval kisebb külsőségek közepette is el lehetett volna érni.

2. Ha voltak is belpolitikai üzenetei a Standard-ügynek, nem ezek voltak az elsődlegesek. Az adott időszakban a Rajk-ügy maradványainak felszámolása volt a legfőbb prioritás, a Standard-per kronologikusan Rajk-mellékperek sorába ékelődik. A

Standard-per csakis valamilyen rendkívüli helyzet előállításának köszönhetően kerülhetett megrendezésre.

3. Nem tűnik helytállóknak az a feltételezés, hogy a Standard-perre ebben a formában a cég államosításának igazolása vagy a kártérítési kötelezettség elkerülése miatt lett volna szükség. Az államosítás 1950-ben már nem volt akkora horderejű téma, a fizetési kötelezettséggel pedig bizonyíthatóan számolt a pártvezetés.

4. A fenti kutatási eredményeket összegezve a legvalószínűbb az, hogy Rákosi különös viszonyulását az ügyhöz az általa személyesen engedélyezett és némileg módosított, ám végül kudarcba fulladt ISEC szerződéstervezet okozta. Rákosi tarthatatlan helyzetbe került, ugyanis beleegyezett egy, a Vasfüggöny mögött egyedülálló megállapodás megkötésébe, – sőt minden bizonnyal Moszkvánál is kijárta annak engedélyezését, – azaz kitérülkötött a vezető „imperialista” hatalom előtt, amely viszont rászedte őt. Az amerikaiakkal szembeni éberség ilyen nagyfokú hiányát az állandóan Sztálin bizalmát elnyerni igyekvő és a többi népi demokratikus pártvezér közül kiemelkedni vágyó Rákosi egyszerűen nem engedhette meg magának, főleg a Rajk-per tanulságai után. Rákosi a „legjobb védekezés a támadás” elvét választotta. Egy amerikai és egy angol vádlott nyilvános meghurcolásával, valamint az angolszász imperializmus pellengérré állításával addig soha nem látott pert rendezett, melynek „óriási” jelentőségét úton-útfélen bizonygatni próbálta. Az USA és Anglia, valamint Magyarország egy súlycsoportba állításával ugyan jócskán túllőtt a célon, azonban a fiaskót mindenképpen feledtetnie kellett. A per és rendezője elérte célját, sőt Rákosi a hátrányból előnyt kovácsolt. Ezután már nem csak a titóizmus elleni küzdelem élharcosának tekinthette magát (lásd Rajk-per), hanem az angolszász imperializmus meggregulázójának jelmezében is tetszeleghetett. Maga a Standard Villamosági Rt. másodlagos szerepet játszott a perben, mivel a fő cél nem a vállalattal volt kapcsolatos. Éppen ezért véleményem szerint nem indokolt a Standard-ügyet az ún. „gazdasági perek” között számon tartani, mivel legfeljebb formailag, tematikai szempontból volt az, célját tekintve nem. A Standard Rt. mindössze a per üzenetének vivőanyagául szolgált.

IV. Publikációs jegyzék

1. Tanulmányok

A brit–magyar diplomáciai kapcsolatok és a Sanders-ügy, 1949–1953. *Valóság*, 2006/6. 74–92.

Nagy-Britannia részvétele a koreai háborúban. *Világtörténet*, 2008 ősz–tél. 45–58.

Adalékok az angol katonai hírszerzés történetéhez Edgar Sanders ügyének tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2009/3. 731–743.

Vázlat Edgar Sanders tevékenységéhez és a Standard-perben betöltött szerepének értékeléséhez. In J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Ősszekötnek az évezredek*. PPKE BTK–Szent István Társulat, 2011. 294–309.

Áldozat: a magyar telefonipar. Kozma László a Standard-ügyben, 1949–1950 (1954). In M. Kiss–Ifj. Bertényi–Fejérdy (szerk.): *A mában élő tegnapok. Tanulmányok a XIX. és XX. század történetéhez. Khronosz 2*. PPKE BTK, Piliscsaba, 2011. 221–256.

2. Konferencián tartott előadás:

British-Hungarian Diplomatic Relations and the Sanders Case, 1949–1953. *East-Central Europe in the Cold War, 1945-1989*. Szervező: Cold War International History Project–Lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete. Varsó, 2008. október 16–18.